

KAREL HAVLÍČEK BOROVSÝ

Havlíčková osobnost se utvářela v souvislosti s výrazným zpolitštěním národního života ve čtyřicátých letech a přímo s nástupem české buržoazie k aktivnímu politickému boji. Jeho dílo však získalo daleko širší, lidový a celonárodní ohlas a nabylo významu, který značně překročil rámec této třídy.

Havlíček je zakladatelem českého politického novinářství a jako básník je tvůrcem naší novodobé politicky pokrokové satiry. Není však zjevem výlučně literárním. K jeho charakteristickým rysům patří mnohostrannost působení a uplatnění, bohatá činnost veřejná, kulturní a politická, aktivní zasahování do otázek společenského dění.

Na Havlíčka navazovala česká poezie vždy, kdykoli chtěla promluvit nejbojovněji a jménem lidu, čerpali z něho i dělničtí básníci, učili se u něho naši pokrovní novináři. Na výchovu národa působil Havlíček svou lidskou velikostí, svou poctivostí, oddaností a věrností ve službě národní věci a v ne-
poslední řadě i statečností, s níž nesl svůj těžký osobní osud.

• Mládí — Básnické počátky

Havlíček se narodil 31. října 1821 v Borové u Přibyslavě jako syn zámožného kupce. Rodina byla sice česká, ale nikoli národně uvědomělá, takže se musil, jako většina jeho vrstevníků, k pocitu sounáležitosti s národem teprve dopracovat.

Už v dětství se mu dostalo dobrého vedení, a to od přítele rodiny, borovského vikáře Jana Brůžka, vzdělaného muže a zkušeného pedagoga, který si nadaného chlapce oblíbil a zcela převzal péči o jeho rozumovou výchovu. Na německobrodském gymnasiu, kde Havlíček studoval od roku 1832, byly pak pro jeho další vývoj rovněž příznivé podmínky. Nevládla tam tak tuhá germanizace jako jinde, ani náboženská výchova nebyla tak přísná. Někteří z profesorů nabádali starší studenty k sebevzdělávání, k literárním pokusům

a dokonce ke čtení českých knih. Všechny tyto okolnosti podporovaly samostatnost Havlíčkova myšlení, posilovaly i jeho schopnosti ke slovesnému tvoření a nikterak u něho nebrzdily přirozené vědomí češství. Na gymnasiu již Havlíček obratně skládal příležitostné německé básně, ale vznikly tu také jeho první české verše — překlad oblíbené písně Julia Mosena o hrdinství polských granátníků za povstání v letech 1830—1831.

Teprve když přišel do Prahy na filosofii (na podzim roku 1838), když se ocitl v samém středu vlasteneckého dění a seznámil se s vedoucími obrozeneckými idejemi, došlo u Havlíčka k plnému národnímu uvědomění. Již počátkem roku 1839 psal bývalému spolužákovi do Německého Brodu: „...němčiny jsem se zcela odřekl, a svatou líbozvučnou mateřskou řeč uchopiv, se vši chutí Čechem chci býti i řečí i skutky. . .“ Jeho život dostal tak určitou náplň, směr a pevný cíl, neboť měl být od té chvíle zcela zasvěcen práci pro národ. V souhlase s tímto předsevzetím si také Havlíček volil budoucí povolání. Viděl za daných poměrů jen dvě možnosti účinné práce ve prospěch národní věci: literární činnost a přímé výchovné působení na široké vrstvy lidu. Poněvadž se domníval, že by obojí dovedl úspěšně sloučit jako kněz, vstoupil po skončení filosofických studií do pražského arcibiskupského semináře.

Jako na všechny současníky i na Havlíčka mocně působila v tomto období ideového zrání poezie Kollárova. Pod jejím vlivem se u něho vlastenectví a národní vědomí pevně spojovalo s vřelým citem bratrství k ostatním slovanským národům a činné uskutečňování myšlenky slovanské vzájemnosti jevilo se mu jako samozřejmá a nejvyšší povinnost českého vzdělance. Proto se vedle studia češtiny, české literatury a dějin začal učit i jiným slovanským jazykům a seznamoval se také s historií a literaturami slovanských národů. V semináři věnoval tomuto studiu všechnen volný čas, narazil však na odpor představených a učitelů ústavu, jejichž smýšlení bylo všemu českému a slovanskému krajně nepřívznivé. Časem poznával, že církev vůbec představuje sílu národnímu hnutí nepřátelskou, a z historie se dovídal, jak neblahou úlohu sehrála již dříve v našich dějinách. Jeho vlastenecké cítění se tak dostávalo do prudkých rozporů s pocitem příslušnosti a poslušnosti k církvi, od dětství vštěpovaným. Vedle tohoto základního konfliktu se také u něho probouzely a stále sílily pochybnosti o církevních naukách, až posléze vyústily v jistotu, že víru v náboženská dogmata nelze srovnat s rozumovým poznáním. Konečně, jak stále hlouběji nahlížel do způsobu výchovy kněžstva a do jeho života, hroutily se i jeho ideální představy o mravně ušlechtilém knězi vlastenci a vychovateli lidu. Za těžkých duševních bojů, o nichž svědčí dochované úryvky deníku, propracovával se Havlíček ke kritice náboženství i církve a dospíval k rozhodnutí, že ze semináře vystoupí. Dříve však, než mohl svůj úmysl uskutečnit, byl představenými o prázdninách roku 1841 vyloučen úředně.

Na troskách prvního životního plánu se Havlíčkovi brzy začala rýsovat nová představa budoucnosti: rozhodl se, že se napříště věnuje pouze literární činnosti, k níž se cítil nad jiné povolán, a soustředil veškerou energii na důkladnou a odpovědnou přípravu. Po celý rok od října 1841 do října 1842 zůstal v Praze a systematicky pokračoval v práci, kterou započal již v semináři. Zabýval se nyní zvláště slovanskou filologií a lidovou písní, studoval národopisná a historická díla o Slovanech. Hleděl rozšířit i své všeobecné vzdělání, získat si rozhled ve světových dějinách a literaturách a zároveň sledoval současnou i starší českou literární tvorbu. Jeho tehdejší snahy vyjadřuje záznam v jednom z pracovních zápisníků: „Bože, dej mi, abych byl pilným, aby ze mne někdy měli Češi radost!“

V celém tomto období prožívá Havlíček národní uvědomění jako mohutný zážitek citový, provázený myšlenkou odboje. Jeho deník ze semináře i jiné zlomky zápisků a próz z let 1841—1842 vyjadřují vroucí lásku k vlasti a nenávisť k jejím utiskovatelům, touhu po svobodě národa a odhodlání k boji proti jeho nepřátelům, ale také romantický pocit osamocení v tomto boji. V nejvýraznějším z těchto projevů, vášnivě *Modlitbě vlastencově*, se Havlíček dokonce stylizuje do podoby jediného mstitele křivd na národu spáchaných. Proto také na něho silně působil příklad národně osvobozovacího hnutí polského, vzpomínky na povstání z roku 1830, které mu bylo důkazem, že touha po svobodě může být vtělena v revoluční čin. Překladem Mosenovy písně vyjádřil před časem sympatie dosud neuvědomělé. Avšak za pobytu v Praze, kde byly tradice povstání mezi obrozenskou inteligencí velmi živé, sledoval již záměrně všechno, co by mu je mohlo přiblížit. Učil se polsky, četl Mickiewicze i jinou polskou literaturu, opisoval si revoluční písně z doby povstání, přátelil se s polskými studenty. Když o prázdninách roku 1842 podnikl se dvěma z nich, Leonardem Skarszewskim a Johanem Skirlińskim, cestu do Haliče, navštívil v Krakově mohyly Tadeáše Kościuszka. Zcela přirozeně proto polský revoluční romantismus ovlivnil také první Havlíčkovy literární pokusy a propůjčil svůj patos několika básním, v nichž tehdy jeho vřelé vlastenectví došlo výrazu.

Elegická *Dumka na Batelovském vrchu*, která patří k nejstarším z nich, vyslovuje hluboký smutek nad trpkým údělem národa. Ostatní básně pak většinou vyjadřují buď přímou či nepřímou výzvu k osvobozeneckému boji (*Zdvihni se, zdvihni!*, *Stará píseň*, *Do památní knihy v Bukovině v Tatrách*), nebo alespoň vzdor vůči utiskovatelům (*Vrahu Rakušane . . .*, *Bratře Čechu . . .*). Havlíčkovy prvotiny tedy navazují na poezii třicátých let, na ony verše Máchovy, Sabinovy nebo Klácelovy, z nichž rovněž promlouval žal nad osudem vlasti a skrytě zněla myšlenka boje za svobodu národa. Oproti starší i soudobé poezii tohoto typu se však Havlíčkovy básně vyznačují daleko větší konkrétností obsahu i výrazu. Nejlépe to lze pozorovat, srovnáme-li nejtýpičtější z nich,

báseň *Zdvihni se, zdvihni!*, s Klácelovým *Hlasem z Blaníka* (1836) a s Kalinovou *Vojenskou* (vznikla v polovině čtyřicátých let). Všechny tři básně mají týž námět a najdeme v nich i motivické a slovní obdoby a shody (Blaník, nepřítel — vrah, citoslovce hr! nebo hurá!). Jestliže však Kalina volá: „Kdo Slávy syn, pozvedni z prachu téměř!“ a Klácel podobně vyzývá: „Kdo chceš být Slovanem, rychle připoj se k nám...!“, Havlíček se obrací k jednotlivým slovanským národům: „Stavte se v řady, vlasti synové, Češi, Slováci i Moravané.“ Také nepřítel, v prvních dvou básních blíže neurčený, je u Havlíčka v refrénu nezakrytě pojmenován: „Hr, na Němce! hr, na vraha! Na Vídeň Praha!“ Podobně se i v ostatních básních otevřeně a přímo mluví o nepřátelích národa a o historických příčinách jeho poroby.

Takováto konkrétnost vidění a vyjadřování nepochybně odpovídala současnému stavu ideologie národního hnutí, které s postupujícím procesem konstituování národa přecházelo od vyznávání abstraktních ideálů k poznání a ujasnění jeho reálných potřeb a cílů. O tom, že Havlíckovy verše odrážely tento stav, svědčí i skutečnost, že báseň *Zdvihni se, zdvihni!*, známá později pod názvem *Blanická*, patřila k oblíbeným písním revolučního roku 1848. Přesto se tato vlastenecká poezie nestala východiskem dalšího Havlíčkova uměleckého vývoje. Jsouc tematicky příliš úzká a jednostranná, než aby mohla uspokojivě vyjádřit nový, bohatý životní obsah, zůstala na jeho tvůrčí cestě pouhým předstupněm a byla záhy vystřídána tvorbou jiného druhu, která více odpovídala aktuálním společenským požadavkům.

Pobyt v Rusku — Obrazy z Rus

Průpravu pro budoucí literární práci, kterou si představoval především jako službu národnímu hnutí a slovanské myšlence, nemínil Havlíček omezit jenom na knižní, teoretické poznávání slovanských jazyků a národů. Chtěl postupně také všechny slovanské země procestovat, aby poznal jejich život z vlastního názoru a mohl o nich pak psát z vlastní zkušenosti. Proto když mu Pavel Josef Šafařík zprostředkoval místo vychovatele v Moskvě, uvítal v této nabídce příležitost, která šťastně vycházela vstříc jeho záměrům, a v říjnu roku 1842 odjel přes Vídeň a Halič do Ruska.

Nové poznatky a zkušenosti začal Havlíček shromažďovat již cestou. Od počátku listopadu 1842 do počátku ledna 1843 se musel zdržet ve Lvově, kde čekal na vyřízení pasových záležitostí. Prostřednictvím českého spisovatele K. V. Zapa, u něhož bydlil, seznámil se tehdy s některými význačnými představiteli ukrajinského kulturního života a sledoval s účastí ukrajinské národní hnutí, v němž nacházel mnoho analogií s poměry českými. Pozoroval však také projevy národnostního napětí mezi Poláky a Ukrajinci, podněcované v podstatě tím, že ukrajinský lid byl bezohledně utlačován polskou šlechtou,

a poučil se z nich, jak může být vztah mezi příbuznými národy komplikován činiteli společenskými a zájmy politickými. Ostře tehdy odsoudil třídní egoismus polského feudálního panstva, které neváhalo pro svůj prospěch podporovat i dobytvačné záměry německé a maďarské buržoazie, a jeho dosavadní sympatie k Polákům značně ochladly.

Pobytem v Moskvě byl Havlíček zpočátku přímo nadšen. Obdivoval se svéráznosti a velikosti města i osobitosti jeho obyvatel, uvědomoval si s hrdostí existenci velkého slovanského národa v mocném samostatném státě. V domě profesora Ševyрева, kde působil jako vychovatel, bylo středisko slavjanofilských učenců, které považoval za výkvět ruské inteligence a vřelé přívržence slovanského sbratření. Měl přístup i na universitu, kde navazoval přátelství a známosti zejména s polskými a také jihoslovanskými studenty. V celém tomto ovzduší zdála se mu být myšlenka slovanské vzájemnosti něčím velmi živým, reálným a uskutečnitelným.

Proto se také dále pilně věnoval studiím, která přerušil odjezdem z Prahy. Seznamoval se s ukrajinskou a ruskou lidovou poezií, četl historická a cestopisná díla o Rusku, ze světové literatury německé osvícenské spisovatele, Goetha a Lessinga. V současné ruské literatuře pak bylo pro něho velkým objevem dílo Gogolovo, v němž spatřoval vzor literatury vskutku národní, vystihující specifičnost života své země, a u něhož také oceňoval mistrovství satiry. Už v Moskvě přeložil některé Gogolovy povídky (Starosvětská šlechta, Pověst o tom, kterak se rozhněvali pan Matěj s panem Matoušem), později v Praze v překladech pokračoval (Nos, Plášť aj.) a roku 1849 uveřejnil ve fejetonu Národních novin překlad *Mrtvých duší*. (Drobné překlady vycházely knižně i časopisecky v letech 1845—1847.) Naproti tomu neporozuměl tehdy Havlíček, ovlivněn názory slavjanofilů, Puškinovi ani Lermontovovi, ač díla obou četl, a slavjanofilské prostředí mu také znesnadňovalo bližší poznání revolučních demokratů.

Brzy však se začal Havlíček dívat na Rusko kriticky. Jakmile totiž opadla vlna prvotního, citem podloženého nadšení, jakmile byl schopen střízlivého pohledu na skutečnost kolem sebe a jeho poznání začalo pronikat pod povrch jevů, uvědomoval si záporné stránky života v tehdejším Rusku: krutost nevolnického zřízení a despotismus carského režimu, mravní úpadek ruské šlechty a její pohrdavý postoj k vlastnímu národu, zanedbanost selského lidu, úplatkářství a nepořádky ve státní správě. Obludnost absolutismu, který zde spatřoval v tak vyhraněné podobě, na něho doléhala tím spíše, že se obdivoval velikosti národa, podrobeného tomuto tíživému otroctví: „Ruský sedlák a kupec zasluhují čest a slávu před celým světem, velikost charakterů těchto dvou tříd ruského národa jest posud nejmilejší mou myšlenkou, takový národ není v celé Evropě, a až on se někdy prodere navrch, až on sebe ukáže světu sám, tenkrát poznají, co jest ruský pravoslavný národ,“

psal Havlíček 3. května 1843 K. V. Zapovi. Jeho nechuť k carskému režimu ještě vzrostla, když vytušil mocenské snahy vládnoucích kruhů, skrývané pod rouškou zájmu o osud menších slovanských národů, a pochopil, že myšlenky slovanské vzájemnosti by mohlo být zneužíváno k těmto cílům. Konečně se odvrátil i od slavjanofilů, jejichž okázalé vlastenectví, slovanské cítění i vztah k lidu shledal neupřímnými a povrchními a s nimiž se rozešel i osobně. Pod tíhou všech těchto poznatků, které mu odhalovaly pravou tvář carského Ruska, bylo Havlíčkovu prvotní uspokojení vystřídáno pocity deziluze a rozčarování. Když si připomněl, s jakými představami do Ruska odjížděl, nešetřil sarkasmem a sebeironizováním. Upustil také od záměru procestovat ještě některé části Ruska, a třebaže se chtěl původně v Moskvě zdržet do roku 1845, odjel rozladěn již v červenci 1844.

Ovšem právě tyto zkušenosti, které Havlíčkovi subjektivně přinesly toliké zklamání, znamenaly pro jeho ideový vývoj velký zisk. Upevnily u něho uvědomělý odpor k absolutismu a umožnily mu jako prvnímu ze současníků propracovat se k pochopení skutečných vztahů mezi slovanskými národy i k novému, reálnému nazírání na slovanskou otázku. Otrásly jeho představou o Slovanstvu jako jediné velké rodině, jejíž členové přirozeně k sobě lnou a v níž mohutné Rusko je ochráncem malých, politicky dosud nesvobodných národů. Havlíček si ujasnil, že právě české národní hnutí, nesené demokratickými idejemi, nemůže hledat oporu v Rusku, ovládaném dosud feudálním řádem. Pod vlivem nových poznatků už v Moskvě podrobil revizi své dosavadní názory na Slovanstvo a rozhodl se, že po návratu domů vystoupí s kritikou myšlenky slovanské vzájemnosti veřejně.

Z pobytu v Rusku vytěžil Havlíček literární dílo, jímž vystoupil na veřejnost jako spisovatel — totiž soubor pěti cestopisných črt, nazvaných *Obrazy z Rus*, které byly v letech 1843—1846 postupně otiskovány v Květech, České včele a Časopise Českého muzea.

Havlíček odjížděl do Moskvy s předsevzetím, že poznatky získané putováním po slovanských zemích uloží později v pracích vědeckých, cestopisných nebo národopisných. Zanedlouho si však uvědomil, že by mu mnohem lépe odpovídala tvorba beletristická. Neměl o ní zatím zcela jasnou představu, zapisoval si však pilně všechny své dojmy, zážitky a pozorování, aby si pro ni nashromáždil co nejvíce látky. V květnu 1843 psal o tom opět K. V. Zapovi: „Mám již nyní ohromné materiály za čtyry měsíce. Všechno, co nové, napřed nevídané, hned zapisuji.“ A o něco později: „Vědecky o Slovanech nic psátí nebudu; přece však pro příhodu všechno zapisovati musím.“ Tohoto materiálu použil později právě v *Obrazech z Rus*.

Svátek pravoslavnosti a První zkouška z československého jazyka v Moskvě byly napsány již v Rusku, bezprostředně podníceny příznivými dojmy z počátku tamějšího pobytu. V dalších obrazech, které psal po návratu do Čech, nevy-

cházel už Havlíček z jednotlivého vlastního zážitku, nýbrž snažil se zachytit některé typické rysy života v soudobém Rusku. V *Gulání* to bylo ovzduší tradičních moskevských slavností a zábav, pořádaných o určitých svátečních dnech, v *Kupěčestvu* zajímavý svět ruských kupců se všemi jeho zvláštnostmi. V pojednání *Cizozemci v Rusích* se pak pokusil zhodnotit vlivy jiných, neslovan-ských národů na život země v minulosti i v době současné. Pomýšlel na celý rozsáhlý cyklus takovýchto obrazů, avšak redaktorská činnost mu později nedovolila v práci pokračovat, takže dílo zůstalo torzem.

Všem Obrazům z Rus je společný kritický pohled na skutečnost, jas-ně vyjádřený postoj k jejím kladným i záporným stránkám a snaha vyvodit z nich pro vlastní národ příklad, poučení nebo výstrahu. Všude se také pro-jevuje vědomí slovanské sounáležitosti s ruským národem a obranná snaha vyvrátit nepříznivé posudky, které o Rusku často šířili někteří západoevropští cestovatelé a historikové.

V Obrazech z Rus projevil Havlíček schopnost živě vykreslit vnější svět a lidi v jejich osobité podobě. Načrtává řadu typů a figurek, zjevy běžné i vý-jimečné: zámožné kupce, jejich ženy a dcerky, generály, kočí a izvoščíky, kozáky a trestance, pouliční prodavače, šlechtické povaleče i mužiky. Předvádí prostředí ruského hostince, pestrý ruch bazaru, život na moskevských ulicích, líčí pouťové atrakce, bohoslužby v chrámě, lidovou slavnost na hřbitově. Nikdy mu však nejde o samoučelný popis této zevní skutečnosti, byť byla sebeexotičtější a neobvyklá, nýbrž za všemi jednotlivostmi dává neustále vystupovat hlubším, obecnějším vztahům a souvislostem.

Poukazuje především na příkré společenské rozpory, příznačné pro tehdejší Rusko, na nepřeklenutelnou propast mezi lidem a panstvem. Důrazně protestuje proti systému poddanství, který zplodil a udržuje nedůsto-jné, nerovné vztahy mezi lidmi. Zahrnuje opovržením sobeckou, zahálčivou šlechtu, která se zcela odcizila národu, neostýchá se však žít z práce vykořisťo-vaných poddaných. Naproti tomu u prostého lidu vyzdvihuje kladný, zdravý poměr k životu, nadání a píli, lidskou laskavost a srdečnost. Zejména ruské kupce představuje se zjevnou sympatií a zálibou, neboť je přesvědčen, že si nejdokonaleji uchovali národní charakter, ať již jde o vlastnosti a znaky pova-hové, o způsob života nebo dodržování různých zvyků a obyčejů. V národní svéráznosti vidí totiž Havlíček, člen nesvobodného malého národa, vůbec jednu z nejvyšších hodnot, a ostře odmítá všechno, co ji jakkoli narušuje nebo ohrožuje. Proto posuzuje i v Rusku působení cizinců nepříznivě, přičítaje mu většinu záporných rysů tehdejšího ruského života. Je přesvědčen, že i samo nevolnické zřízení bylo kdysi na Rusi zavedeno cizími okupanty.

Jako literární útvar jsou Obrazy z Rus na rozhraní mezi prózou publicistickou a beletrií. To dovolilo Havlíčkovi použít bohaté stupnice výrazových prostředků, která mu umožňuje věrně zobrazit jednotlivosti, ale

zároveň shrnout a vyjádřit jejich obecný smysl. Strídají se tu volně úvahy, vyprávění, popis, líčení autorových vlastních příhod a dojmů i drobné scény z denního života. Výkladový tón je náhle zaměňován tónem hovorovým a naopak, co chvíli zajiskří ironie, kmitne se narážka nebo sarkastický šleh, zazní naléhavá otázka nebo zvolání. Jedna a táž skutečnost je často zobrazována rozmanitým způsobem a tím osvětlována z mnoha hledisek, takže se objevuje v celé své různotvárnosti a vždy vystupuje do popředí některá jiná její stránka. Tak třeba protiklad mezi lidem a šlechtou představuje Havlíček v rozsmarném vyprávění o tom, jak se naučil rozeznávat oba tyto světy podle dvou pro Rusko charakteristických vůní: „Co je pán, šlechta, . . . voní pižmem; co je mužik, nevolník, . . . zas juchtovinou . . . Juchta, pižmo — mužik, pán!“ Pohrává si pak chvíli s vlastním i přeneseným významem obou slov, aby nakonec nenápadnou poznámkou o juchtě, která „časem svým, jak se snadně předvídati může, úplně zvítězí nad pižmem“, prozradil, že rozsmarný tón byla pouze maska ukrývající vážný obsah. Jinde zase též protiklad vyjádří hněvivým výpadem proti šlechtě, kterou obviní, že rozhazuje majetek vydřený „z krvavého potu ruského sedláka“. — Podobně bezútešné postavení nevolnického lidu charakterizuje jednou jeho vlastním příslovím: „Bůh vysoko, cár daleko, a právo se před mocným klaní, políčkujíc slabého“, podruhé sarkastickou anekdotou, z níž vysvítá, že ušlechtilý kůň má v očích panstva daleko větší cenu než jeho kočí.

Pro soudobou českou prózu znamenaly Obrazy z Rus přínos proto, že se jimi cestopisná črta povznesla do oblasti tvoření vskutku uměleckého. Bylo v nich dosaženo hlubokého poznání skutečnosti, přičemž obzvláštní význam mělo to, že českému čtenáři důvěrně přibližovaly životní podmínky jiného slovanského národa, všímající si společenských poměrů a zaujímající demokratické hledisko. Kromě toho přispěly ke zlidovění a všestrannému obohacení jazyka prózy, svým uměním charakteristiky rozmnožovaly její zobrazovací postupy a svým celkovým vztahem ke skutečnosti, důsledným realismem, podepíraly její úsilí o vytvoření pravdivého obrazu života, jak se začínalo současně projevovat i v díle J. K. Tyla a B. Němcové. Od Havlíčkových Obrazů z Rus vedla vývojová linie k próze Nerudově, v níž byly všechny tyto prvky za nových podmínek bohatěji rozvedeny a rozvinuty na vyšším stupni.

Obrat k satíře — Epigramy

Za pobytu v Rusku Havlíček ideově značně vyspěl a lze říci, že dovršil přípravné životní období. Cestováním a studiem prohloubil své všeobecné vzdělání a nabyt širokého rozhledu, dosavadní životní zkušenosti v něm probudily bystrý smysl pro skutečnost a snahu vidět ji vždy v její pravé podobě.

Naučil se přezkoumávat hodnoty dosud uznávané a zaujímat kritické stanovisko ke všemu, s čím se setkává. Potřeba a schopnost kriticky se vyrovnávat s obklopující ho skutečností stala se nyní nejvýznačnější vlastností jeho osobnosti a nově formovala jeho celkový postoj k životu a světu.

Tento nově vzniklý kriticismus se uplatnil především ve vztahu k těm skutečnostem, které mu byly středem všeho zájmu, totiž k ideologii a projevům národního hnutí a k životu národa vůbec. Ve své moskevské korespondenci a zápiscích neposuzuje Havlíček kriticky jen poměry ruské, ale také záležitosti domácí, a lze tu pozorovat, jak se na základě nového životního postoje proměnil sám charakter jeho vlastenectví. Za pobytu ve Lvově v listopadu 1842 se naposled projevilo ve své romantické podobě v nadeslaném listě příteli Gírglovi, jemuž se Havlíček svěřuje: „Nevýslovnou mám žádost do vojny proti nepříteli vlasti naší ...“ Napříště však si všímá stále více jen otázek konkrétních, uvažuje o zcela určitých zájmech a potřebách národního života, o jeho reálné situaci, vyhlídkách a možnostech. Zajímají ho ovšem v první řadě poměry kulturní, zvláště literární. Uvědomuje si, že na tomto poli je třeba pracovat zcela jinak, než se dosud dělalo, a slibuje: „Až jen já tam budu, uvidíte, že zavedu docela nový styl v našich vlasteneckých spisech a záležitostech ...“ (Zapovi v dubnu 1844). Takovéto výroky byly diktovány pochopením, že ve vývoji národní společnosti nastala nová situace, jíž je nutno přizpůsobovat ideologii i taktiku osvobozenického zápasu, a signalizují skutečnost, že v té době bylo již dosaženo vysokého stupně v procesu konstituování novodobého českého národa.

Kritický, analyzující pohled na životní realitu, k němuž se Havlíček nyní dopracoval, nesl s sebou ovšem schopnost vidět ve společenské skutečnosti četné rozpory, které vystupovaly do popředí v souvislosti s diferenciací národního života a s nutností důraznějšího odporu proti feudálnímu řádu. Na potřebu vyrovnávat se s těmito rozpory, stále silněji v literatuře pocítovanou, odpovídal Havlíček svou další básnickou tvorbou, neboť od pobytu v Rusku se datuje u něho rozhodný příklon k satíře, tedy k onomu odvětví literární tvorby, které je právě takovými rozpory podněcováno a jehož úkolem a cílem je jejich specifické zobrazení vedoucí ke kritice. Nešlo o náhlý zvrat, neboť ojedinělé náběhy k satíře se vyskytovaly již i mezi jeho prvními literárními pokusy před rokem 1843. Avšak teprve v Moskvě, kde si také uvědomil své výrazné nadání pro satiru, začal se jí Havlíček zabývat soustavně. Projevoval zájem o teoretické otázky satirické tvorby, připravoval se k ní záměrně tím, že studoval oblast komična a prostředky jeho zobrazení, a zaznamenával si nápady a myšlenky k satirickým pracím. V plánu spisů, který si tam promyslel a sestavil, nalézáme tituly deseti satirických děl, která měla tepat nejrůznější negativní jevy v soudobém společenském životě. Jeden z těchto spisů, *Medvědí almanach*, na kterém snad dokonce začínal už

pracovat, měl být satirou „na učenost, na spisovatele a na duchovní i světskou vrchnost vůbec“ a také vysoké školy, myšlenka panslavismu, soudobá sentimentální literatura a celá civilizace vůbec tu měly „dostat své“. Z toho je zřejmé, že jako satirik chtěl Havlíček obsáhnout kritickým pohledem co nejširší rozlohu společenské skutečnosti.

Literární útvar, který jeho záměrům dobře vyhovoval, našel si Havlíček v epigramu. Ten mu dovoľoval přistupovat ke kritizovaným jevům velmi pohotově a větším souborem epigramů bylo opravdu možno postihnout skutečnost ve značné šíři. O první epigramy se pokusil na podzim roku 1843 a psal je po celou dobu pobytu v Rusku. Tam vzniklo jádro rukopisné sbírky, kterou po návratu do Čech doplnil a uspořádal pod názvem *Epigramy 1845* do pěti oddílů, ironicky věnovaných *Církvi, Králi, Vlasti, Musám a Světu*.

Havlíček charakterizoval své epigramy velmi případně jako „malinké nádobky, do kterých vztek svůj nalívám, aby mi srdce nežral“. Vkládal do nich mnoho svého osobního zaujetí proti kritizovaným skutečnostem a prudká útočnost byla jednou z jejich nejvýznačnějších vlastností. Neznamená to však, že chápal kritiku, kterou jimi vyjadřoval, jen jako svou subjektivní záležitost. Snažil se vždy vystihnout podstatné věci a jeho soud měl proto objektivní smysl a daleký dosah.

Aby se satirou vyrovnal s katolickou církví, k tomu vedly Havlíčka nedávné zkušenosti ze semináře i z dřívějších styků s prostředím katolických far za studentských dob. Měl v plánu několik proticírkevně zaměřených satirických spisů, mezi nimi „pastorální“ román *Páni bratři*. V souvislosti s ním si poznamenal: „Já život kněžský, farářský a kaplanský výborně znám, jsa pořád od maličkosti mezi nimi ...“ Chtěl se tedy podívat na církve jako někdo, kdo pronikl pod její povrch a do jejího zákulisí a nepodléhá už proto účtě k ní ani víře v její dogmata. Tak je tomu právě v epigramech. Vysmívá se omezeným a fanatickým kněžím, jejichž typického reprezentanta vidí v jednom z představených semináře, páteru Antonínu Rostovi, pranýřuje pokrytecký způsob života, k němuž církve své služebníky donucuje, zesměšňuje církevní nauky a obřady, které poutají a zatemňují rozum lidí. Zvláště ostře pak útočí na jezuity jakožto nejhorší šířitele tmářství a protivníky pokroku. Havlíkovým cílem je odhalit rozpory mezi učením církve a její praxí, usvědčit ji jako nositelku zpátečnických snah a sílu národu nepřátelskou a podlomit autoritu této mocné instituce, která tehdy ještě svrchovaně ovládala výchovu i myšlení všech vrstev obyvatelstva.

Otázky politické, kritika státní a veřejné moci a různých přežitků feudalismu tvořily druhé tematické jádro, kolem něhož krystalizovala řada Havlíkových epigramů. Zde dal Havlíček výraz svému demokratickému citění, připomínaje protiklad mezi lidem a panstvem, stíhaje posměchem

šlechtu, panovníky a státní aparát, poukazuje na rozmanité formy vykořisťování lidu (úplatkářství, daně). Stejně jako ve svých prvních básních, dotýkal se i zde nejčastěji otázky nesvobody českého národa. Avšak zatímco revolučně romanticky laděné verše povzbuzovaly svým patosem k vysněnému, žádoucímu, avšak v té chvíli neuskutečnitelnému odboji, epigramy chtěly dosáhnout reálnějšího účinku: připomínaly důrazně nedůstojnou závislost národa, trpce pocíťovanou zejména ve srovnání se slavnou minulostí, a hořkým sarkastickým výsměchem burcovaly pokleslou hrdost jeho příslušníků a jejich vůli k odporu.

Konečně do posledních dvou oddílů své sbírky zařadil Havlíček epigramy, které se dotýkaly kulturního, hlavně literárního dění v Čechách a některých nezdravých tendencí ve společenském životě. Předmětem jeho kritiky je hlavně nepůvodnost a nízká umělecká úroveň jisté vrstvy literární produkce, poměry divadelní, školství a soudobý stav vědy. Řadu takových epigramů napsal ještě i po návratu do Čech, kdy se jako začínající spisovatel a kritik sám aktivně účastnil kulturního života, takže se tu ozval i ohlas jeho polemiky s Tylem, odmítavého stanoviska ke slovenské jazykové odluce a vystoupení proti kollárovskému pojetí slovanské vzájemnosti.

Podobně jako v politických básních, navazoval Havlíček i v epigramech na domácí literární tradici. Pokud jde o politickou tematiku, souvisejí zřejmě se satirou Langrovou, epigramy s literárními náměty pak poukazují zjevně k Čelakovského Padesátce z mé tobolky, kterou rovněž dobře znal. Existuje však ještě další souvislost Havlíčkova epigramu s dílem Čelakovského, a to v úsilí najít pro něj osobitě český umělecký výraz. Čelakovský totiž v předmluvě k Ohlasu písní českých roku 1839 upozornil na to, jak charakteristické jsou pro českou lidovou poezii písně žertovné a satirické. A Havlíček, jakoby ve shodě s touto myšlenkou, vypisoval si v roce 1842 „epigramatické“ básně z Čelakovského Slovenských národních písní. Patrně si už tehdy uvědomil, že je možno využít k satirickým účelům některých prvků, jež jsou lidové poezii vlastní: jejího sklonu k humornému pohledu na skutečnost, umění pointy, přiléhavosti výrazu i jiných uměleckých prostředků. Potvrzují to slova, která napsal o rok později příteli Klejzarovi: „Největší má péče byla složit některé epigramy v národním duchu... Rozumí se ale, že jenom forma může být národní: věc sama národu ovšem neznáma... Tedy jenom pokračovati v duchu národním k předmětům vyšším...“ Tak se Havlíček připojoval k oněm tendencím v současné literární tvorbě, které usilovaly o vytváření literatury specificky národní.

Tam, kde vskutku dovedl účelně použít prostředků lidové poezie, podařilo se mu nejlépe vtělit myšlenku do uměleckého tvaru. Tak epigram *Selský* zobrazuje s velkou názorností vykořisťovatelský charakter církve, protiklad faráře a sedláka:

Farář dělá z chleba a vína
pro duše selské
tělo a krev:

sedlák dělá tělem a krví
pro tělo kněžské
víno a chleb.

Veršovými a větnými paralelismy i přísnou rytmickou pravidelností působí epigram dojmem lidového říkadla. V *Nápise na budoucí jezovitskou kolej v Praze* Havlíčkovi zase posloužil tvar lidové ukolébavky, aby navodil náladu blížící se „noci“, tj. návratu jezuitů; jejich ničivé působení v české kultuře je vystiženo s úsečností vlastní lidovým příslovím v epigramu *Z historie literatury české*; a furiantský tón lidového popěvku v *Účincích bělohorské bitvy* vyjadřuje národní vzdor a odvahu podívat se do tváře tvrdé pravdě.

Svůj tvůrčí postup charakterizoval Havlíček výstižně slovy: „Já každou myšlenku tak dlouho hobluju, až je z ní epigram.“ Vycházel tedy od logické náplně epigramu a pro ni pak hledal vhodný umělecký tvar. Odtud velká formální rozmanitost jeho epigramů, jež odpovídá jejich obsahovému bohatství a rozmanitosti. Klasickou zákonitost zachovávají jen tím, že jsou téměř vždy dvoudílné a zakončeny výraznou pointou.

V epigramech se Havlíček učil umění vytvořit pro satiru příznačnou dvojí významovou rovinu, dva plány, z nichž jeden je dán textem, druhý v čtenářově povědomí jako skutečnost, která je míněna. Často jí dosahuje pomocí parodického postupu, jehož účín je někdy znásoben ironií. Velká část jeho epigramů je například parodií na to, co je naznačeno nadpisem: předstírají vážnou úvahu, učený výklad náboženského pojmu či textu apod. (*Definitio disciplinaris*, *Mat. VIII, 28—34* aj.). Jindy se využívá kolísání mezi vlastním a přeneseným významem slov (*Obrácený svět*) nebo jejich etymologické příbuznosti (*Toast*). Jedním z nejužívanějších prostředků je narážka, jejíž princip je mnohdy rozvinut v metodu jakéhosi „nepřímého vyjádření“, jestliže totiž skutečnost, která je míněna, není pojmenována přímo, nýbrž poukáže se k ní náznakem nebo opisem a čtenáři se ponechá, aby k závěru dospěl sám. Tak je tomu například v epigramu *Kasuistickém*, dále v *Kupecké výstraze* a v *Societas Jesu*, kde je naprosté odsouzení jezuitů účinně vyjádřeno tím, že se jich odříkají Ježíš i sám Bůh. Všechny tyto postupy počítají s rozumovou součinností vnímatele, udržují jeho pozornost a vyvolávají napětí, uspokojené teprve pointou, která vždy překvapivě odhalí smysl epigramu. Jistá složitost významové výstavby, která odtud vyplývá, je pak vyvažována v plánu jazykovém, neboť jazyk Havlíčkových epigramů vedle funkčně užitých výrazů cizích obsahuje hojně prvků hovorových a lidových, je pevně zakotven ve skutečnosti a vyznačuje se konkrétností a názorností. Právě napětí mezi složitostí v rovině významové a prostotou výrazu přispívá k osobitosti tohoto epigramu. A je zajímavé, že si Havlíček přál, aby mohl vydávat své epigramy s obrázky, které by jejich názornost zvyšovaly.

Epigram v Havlíčkově pojetí přestal být útvarem knižním, jímž zůstával ještě u Čelakovského, a přiblížil se co nejtěsněji skutečnému životu. Jeho prostřednictvím se zvyšovala účinnost soudobé české satiry, stupňoval se její společenský dosah a satira se dostávala jednoznačně do služeb pokrokových vývojových tendencí. Takováto sbírka ovšem nemohla být v dané chvíli vydána a autor s tím ani nepočítal. Jen několik málo epigramů bylo otištěno v roce 1846 a pak za krátkého období svobody tisku v letech 1848—49. Kolovaly však v opisech — nejprve mezi přáteli, později v kruzích širších. Jejich význam byl v tom, že učily kriticky myslet a soudit o hodnotách, které, ač dosud považovány za neměnné nebo trvalé, pozbývaly již platnosti, že vypoovídaly boj nezdravým, přežívajícím jevům a silám. V Havlíčkově tvůrčím vývoji pak znamenaly první stupeň k velkým satirickým skladbám, jimiž později jeho básnické dílo vyvrcholilo.

Návrat z Ruska a počátky veřejné činnosti Literární kritik

Po příjezdu do Čech zůstal Havlíček po nějaký čas doma v Německém Brodě, pokud se neuspořádaly rodinné záležitosti narušené nedávnou smrtí jeho otce. Využil tohoto období k dalšímu studiu a sebevzdělávání a pracoval také horlivě pro místní české ochotnické divadlo, v jehož činnosti viděl důležitý prostředek k šíření národního uvědomění v měšťanských vrstvách. Teprve na podzim roku 1845 odjel do Prahy s úmyslem najít si tam vhodné zaměstnání, které by mu zajistilo existenci a dovolilo věnovat se literatuře.

Pomýšlel tenkrát na práci žurnalistickou, na redigování, popřípadě vydávání beletristického časopisu, a jeho přání se shodou okolností vyplnilo. Svými prvními bystrými příspěvky do soudobých časopisů upozornil na sebe tak, že si téměř rázem vydobyl pevné postavení v literárním světě. Když se pak od 1. ledna 1846 uvolnilo místo redaktora vládních *Pražských novin* a jejich přílohy *České včely*, bylo na doporučení Palackého nabídnuto Havlíčkovi, který je přijal v přesvědčení, že se mu naskytuje příležitost uplatnit všechny dosud nabyté zkušenosti a znalosti a využít jich ve prospěch národní věci.

Počátky jeho novinářské činnosti byly ve znamení kritiky českého národního života, jak si to Havlíček předsevzal již v Rusku. Byla namířena na řadu konkrétních jevů, v podstatě však všechny její projevy vyplývaly z pevného přesvědčení, že se musí změnit samo dosavadní chápání vlastenectví. „Slovo *vlastenec*, *vlast* jest tak již zneuctěno, že by se buď nemělo více užívat, aneb alespoň dobře prokouřit,“ zapsal si Havlíček v Moskvě. Tímto výrokem vystihl, co bylo rubem radostné skutečnosti, že národní hnutí nabývalo půdy v stále širších vrstvách společnosti: vlastenectví se pak často stávalo

pouhým heslem nebo dokonce módou a frází. Takovému povrchnímu pojetí se tehdy vysmíval také satirou, totiž básní *Tys bratr náš*, kterou napsal jako parodii Čelakovského oblíbené Společné písně. Kritizoval však vlastenectví i tehdy, bylo-li chápáno jen jako záležitost citu, a nikoli jako záležitost činu. V jedné ze svých prvních statí po návratu do Prahy, v článku *Jelikož jsme módisté* (Česká včela 1845), charakterizoval Havlíček vlastence jako někoho, kdo pro svůj národ především obětavě pracuje. Tento požadavek práce pro národ se pak stal vedoucím motivem všech jeho kritických vystoupení a myšlenku o nutnosti vytrvalé, soustavné, byť drobné práce, která by směřovala k všestrannému rozvoji národního bytí, vyslovil také programově v úvodním článku prvního čísla Pražských novin.

Havlíčkovy kritické projevy, subjektivně motivované osobními zkušenostmi, dávaly zároveň výraz skutečnostem obecně pociťovaným. V dané historické situaci a v nových podmínkách už nepostačovalo pouhé přitakání a přiznání se k národnímu hnutí, a patos kollárovsky pojatého vlastenectví zvolna ustupoval do pozadí, jsa nahrazován zaměřením na skutečný život a jeho požadavky. Havlíček, který zaznamenal tuto proměnu téměř ve všech oblastech národního života, prosazoval nové tendence důrazně i na poli literárním.

„Byl by již čas,“ napsal ve své první recenzi, v kritice Tylovy novely *Poslední Čech* (Česká včela 1845), „aby nám to naše vlastenčení ráčilo konečně z úst vjeti do rukou a do těla, abychom totiž více z lásky pro svůj národ jednali než o té lásce mluvili: neboť pro samé povzbuzování k vlastenectví zapomínáme na vzdělávání národu.“ Vzdělávání národa mínil tu v širokém slova smyslu, jako všestranné obohacování jeho poznání světa a také uspokojování jeho estetických potřeb, jak vysvětluje z toho, že současně žádal zvýšení úrovně literární tvorby po stránce obsahové i umělecké: „Osmělujeme se míti přesvědčení, . . . že má být každý výtvar pěkné literatury novým, důkladně a umělecky provedeným celkem.“

Z těchto požadavků vyšel Havlíček právě při rozboru Tylovy novely, která byla považována za velký úspěch současné české prózy (Tyl za ni obdržel cenu Matice). Ukázal, že idea díla, zaměřená k tomu, aby pro národní věc byla získána šlechta, neodpovídá současné společenské potřebě, že povídka zobrazuje zkresleně situaci národního hnutí a nevystihuje věrně ani líčené prostředí. Poukázal také na nedosti zdařilou typizaci postav a vytkl mechanické užití běžných syžetových schémat a některé umělecké kazy v jazyce a slohu novely.

Tak odmítavé stanovisko k dílu obecně uznávanému vzbudilo v literární veřejnosti rozruch a vyvolalo i ostrou polemiku s Tylem. Ovšem smysl Havlíčkova vystoupení nespočíval jen v posouzení této jediné povídky, nýbrž byl daleko širší. Právě proto, že šlo o zvláště významné dílo české novelistiky, odhalovala Havlíčkova kritika vlastně krizi tehdejší prózy jako celku.

Upozorňovala, že soudobá próza není dostatečně spjata se skutečným životem a neplní hlavní úkol daný společenským vývojem — totiž aby pravdivě a umělecky co nejdokonaleji odrážela současnou skutečnost, aby zobrazila národní život v jeho podstatě. Těmito svými požadavky vytyčoval Havlíček principy metody realistické.

Správné pochopení jednoho ze základních problémů literárního vývoje bylo Havlíčkovi umožněno tím, že viděl literaturu vždy v těsné souvislosti se životem národní společnosti a že si neustále uvědomoval její společenskou funkci a odpovědnost. Proto i jindy bezpečně rozpoznával onu část literární produkce, která tuto funkci uspokojivě neplnila. V oblasti poezie to bylo například sentimentální veršování s vlasteneckou a milostnou tematikou, které odsoudil rovněž již za pobytu v Rusku. 3. října 1843 si zapsal do deníku, že četl Pomněnky na rok 1843. „Přivedly mne do satirického duchu . . . Měl jsem pak celý večír chuť některou z nich travestovat.“ Výsměšně tehdy parodoval jednu z typických ukázek takovéto poezie souborem časoměrných čtyřverší, nazvaných *Jehelníček Ludmily Česky*, napadl ji i v básni *Tys bratr náš*, později v některých epigramech a v parodii *Citlivá večerní à la Písek*. V recenzi básní S. Kappera (*Česká včela* 1846) odlišil pak Havlíček i teoreticky „křiklavou“ poezii, která malou uměleckou hodnotu a chudobu obsahu zakrývá nadměrným nakupením ustrnulých formálních prvků, od poezie „opravdivé“ a vyslovil přímo požadavek, že „poezie musí být pravda“.

Své nečetné, ale významné literárně kritické stati dovršil Havlíček *Kapitolou o kritice* (*Česká včela* 1846), v níž se zamýšlel nad zásadními otázkami literatury obecně a snažil se položit teoretické základy ke kritice hodné toho jména. Pokusil se o vymezení samotného pojmu kritiky, o stanovení znaků kritiky dobré a pochybené, upozornil na význam soustavné kritické praxe pro vznik teorie umění a vytyčil požadavek odpovědné a poučené kritiky jakožto pomocnice literatury při plnění jejích společenských úkolů.

Novinář a politik v letech 1846—1848

Třebaže byly Pražské noviny orgánem vládním, vytvořil z nich Havlíček hned od počátku své redaktorské činnosti list těsně spjatý s národním hnutím. Na jejich stránkách se zrcadlil rozvíjející se národní život téměř ve všech oblastech a ani přísný dozor cenzury nezabránil, aby nevyjadřovaly rostoucí zpolitizování tohoto života a neformovaly v tomto směru vědomí čtenářů. Nebyly určeny jenom inteligenci, nýbrž hlavně širokým vrstvám rolnictva a řemeslnictva, tedy drobné a středně silné buržoazii, třídě, která v té chvíli hrála rozhodující úlohu v národně osvobozovacím a protifeudálním zápace. Poučen četbou starších českých časopisů pro lid, které, počínaje Krame-

riovými novinami, bedlivě prostudoval, řídě se svou znalostí života i smyslem pro aktuální společenské otázky, dovedl Havlíček učinit obsah Pražských novin pro všechny čtenáře poutavým a srozumitelným.

V úvodních článcích, které psal většinou sám, soustřeďoval Havlíček pozornost na některé základní otázky tehdejšího veřejného života, jako byly záležitosti školství, zřízení a správa obcí, hospodářské poměry rolnictva, nebo na otázky obecně politické — např. poučení o různých formách vlády. V rubrikách *Pražský deník* a *Domácí záležitosti* zaznamenával události v Praze i na českém venkově a doprovázel je často úvahami, glosami a komentáři. Zvláštní důležitost měla rubrika *Zahraniční zprávy*, jejichž volbou a uspořádáním velmi obratně informoval českou veřejnost o politickém životě v řadě evropských zemí a také o osvobozených snahách jiných národů. Tak celý obsah Pražských novin vedl českého čtenáře po dva roky k zájmu o veřejné dění, ke zvýšení národního uvědomění a k základům politického myšlení. Sám jejich vznik a existence pak byly důkazem toho, že národní hnutí nabývá stále více politického charakteru a že se do něho aktivně zapojují stále širší a širší vrstvy.

V Pražských novinách vystoupil Havlíček s kritikou kollárovské ideje slovanské vzájemnosti, jak si to předsevzal již v Moskvě, a to v článku *Slovan a Čech* (1846), kde podrobně vyložil své názory na slovanskou otázku vůbec. Opíraje se o zkušenosti, kterých nabyl na Ukrajině a v Rusku, dokazoval, že „Slované, totiž Rusové, Poláci, Češi, Ilyrové atd., nejsou jedním národem“, nýbrž že jsou to národy svébytné, z nichž každý má své vlastní životní potřeby a zájmy, a tedy i své vlastní politické tužby a cíle. Doporučoval, aby se sdružovali jen tehdy, mohou-li si navzájem dopomoci k uspokojování těchto zájmů a k dosažení těchto cílů, přičemž pro Čechy viděl jako nejvýhodnější spojení s národy jihoslovanskými.

Ve chvíli, kdy byly tyto myšlenky vysloveny, pozbývaly charakteru pouhého osobního mínění Havlíčkova. Znamenaly zároveň, že značně vysoký stupeň dosažený ve vývoji národního života vstupuje již do obecného povědomí. Článek také zjevně vyjadřoval zájmy české buržoazie, a to jednak zdůrazněním hospodářských otázek, jednak tím, že se v něm již rýsoval zárodek austroslavistické politické koncepce.

Také v jiných otázkách se výrazně projevil sepětí Havlíčkových novin s těmito zájmy, zejména v tom, jak podporovaly úporný boj českého měšťanstva za ovládnutí pražské Průmyslové jednoty. Získat pozice v Jednotě ovšem znamenalo zároveň získat politickou tribunu pro české národní hnutí. Havlíček se do tohoto boje vložil s veškerou energií, propagoval hlavně vybudování české průmyslové školy, zorganizoval k tomu účelu sběr příspěvků a otiskoval pravidelně zprávy o jeho postupu a výsledcích. Zápas o školu se stal první českou celonárodní akcí a Havlíček se pro ni dostal do konfliktu s cenzurou a policejními úřady.

V zahraničních zprávách novin vzbuzovaly největší pozornost informace o národně osvobozovacím hnutí irském, které byly čtenářům předkládány tak, aby vycítili analogii s poměry vlastního národa. Série článků o irském vůdci O'Connelovi i řada drobných zpráv byly pro českou veřejnost politickým školením, které mělo i praktické důsledky. Právě tyto články totiž podnítily radikálně smýšlející příslušníky pražské inteligence, aby se sdružili v tajný spolek Český Repeal, který v revolučním dění osmačtyřicátého roku měl tak významnou úlohu.

Po březnových událostech roku 1848 založil Havlíček vlastní *Národní noviny* (5. dubna 1848), aby mohl mluvit nezávisle na vládě. Jeho list se stal oficiálním orgánem tábora národně liberálního a byly v něm formulovány, vykládány, zdůvodňovány a hájeny zásady liberální politiky, zvláště austroslavistická koncepce, o jejíž realitě byl Havlíček přesvědčen. Třebaže však jeho příslušnost k liberální straně byla jednoznačná, objevoval se v Havlíčkových projevech té doby základní rozpor. Z jeho politického přesvědčení vyplývalo, že se choval zdrženlivě k revolučním akcím, za nimiž stály široké lidové vrstvy (schůze ve Svatováclavských lázních, pražské povstání), že ostře vystupoval proti radikálním demokratům, že do popředí stavěl vždy požadavky národnostní a demokratické, zdůrazňuje nutnost „legálního“, nikoli revolučního postupu při jejich prosazování, zatímco pro otázky sociální projevoval jen málo smyslu. Naproti tomu však dovedl, právě pokud šlo o národní práva a demokratické svobody, vystupovat v novinách i při veřejných projevech bojovně a směle, až radikálně, a neváhal někdy přímo vyzývat lid k politické akci, dovolává se i husitských tradic. Tím se odlišoval od většiny představitelů liberální buržoazie; projevoval zřejmý smysl pro lidové vrstvy národa, neboť si byl vědom, že cíle národní politiky nejsou realizovatelné, nemohou-li se opírat o podporu těchto vrstev.

Po celý rok 1848 se Havlíček i jinak v politickém životě aktivně uplatňoval: pracoval v Národním výboru, účastnil se příprav ke Slovanskému sjezdu a jeho jednání, byl zvolen poslancem říšského sněmu. Obavy o samu existenci národa, vyvolávané nacionalismem německé a maďarské buržoazie, touha po konečném zabezpečení jeho práv a důvěra, že budou zaručena ústavou, upevňovaly v něm víru ve správnost liberální politiky i tehdy, když zcela zjevně vedla k podpoře vlády a dynastie a nabyvala zpátečnického charakteru. Důsledkem toho ovšem bylo odmítavé stanovisko k vídeňské a maďarské revoluci, takže se Havlíček spolu s liberálním táborem ocitl v izolaci od ostatních demokratických a revolučních sil v Rakousku.

Vrcholné období novinářské činnosti Básnický vývoj v letech 1845–1851

V prosinci 1848 se Havlíček vzdal poslaneckého mandátu, aby se mohl nerušeně věnovat novinářské činnosti, která mu dávala možnost těsného styku se životem národa. Brzy nato se v nové situaci plně uplatnila jeho kritičnost a příznačný smysl pro realitu: když si jako první z českých liberálních předáků uvědomil, že vláda po potlačení revoluce směřuje k obnovení absolutismu, začal před národem odhalovat její zrádnou politiku a postupně se stával mluvčím národa, který měl být připraven o sotva nabyté svobody.

Vrcholné období jeho novinářské činnosti se začalo ihned po rozehnání kroměřížského sněmu. Havlíček komentoval události článkem *Výklad oktrojované ústavy*, pro nějž byl 13. dubna 1849 postaven v Praze před porotu. Hájil se sám tak úspěšně, že byl jednomyslně osvobozen. Velký význam procesu pak spočíval také v tom, že se mu podařilo proměnit obhajobu v obžalobu vlády a veřejně ji při této příležitosti usvědčit ze zpátečnictví. Získal si tím obdiv i svých politických odpůrců, radikálních demokratů, jak později dosvědčil ve svých Pamětech Josef Václav Frič.

Od té chvíle bylo jedinou Havlíčkovou snahou orientovat národ v nové situaci a varovat jej před nástupem zpátečnických sil. Sledoval denně jednání vlády, upozorňoval na důsledky, které budou mít její opatření pro národní život, a neustále konfrontoval se skutečností její sliby o ústavě, o zrušení stavu obležení a zaručení rovnoprávnosti národů. Nevyhnutelným následkem byl ovšem úřední zákaz Národních novin, které byly zastaveny dne 19. ledna 1850. Havlíček se však nedal zastrašit ani umlčet. Přes všechny překážky, které mu úřady kladly, si opatřil povolení, aby mohl nahradit noviny pravidelnou politickou revuí, a 8. května 1850 začal v Kutné Hoře vydávat *Slovana*, na jehož stránkách se původní opozice proti vládě měnila v neohrožený zápas se všemi reakčními silami vůbec.

Obnova absolutismu byla tehdy už neodvratná, a Havlíček tedy alespoň utvrzoval národ v odporu proti němu a upevňoval naděje na jeho opětný pád. Mimo to napadal také všechny pomahače vlády: vedl prudké, satiricky zaostřené polemiky se zaprodaným tiskem, který se snažil klamat lid o pravém smyslu vládní politiky, ukazoval, jak šlechta, byrokracie a nejreakčnější vrstvy bohatého měšťanstva podporují návrat absolutismu, a zvlášť prudce vystupoval proti církvi jakožto nejspolehlivější opoře absolutistického režimu.

Boj proti církvi nebyl ovšem u Havlíčka něčím novým. Zatímco však dříve kritika církve, vyjádřená řadou epigramů, vycházela z jeho osobních zážitků a dotýkala se spíše jednotlivostí, nyní mu širší rozhled a politická zkušenost dovolily nahlédnout do samé společenské podstaty církevního zřízení. Havlíček ve Slovanu pozorně sledoval a komentoval všechna opatření, která

měla za účel dosáhnout zvýšeného vlivu církve na občanský život. Jako kdysi v semináři, doplňoval svá pozorování poznatky z historie a ve světle všech těchto skutečností odhaloval v církvi nejpevnějšího spojence světské feudální moci. Proticírkevní stati ve Slovanu se později staly jádrem rozšířených a samostatně vydaných *Epištol kutnohorských* (1851), v nichž ukázal, že církev zneužívá náboženství jako „nástroje k upoutání rozumu a skrze upoutaný rozum k utiskování lidu“, a vyvodil z toho pro národ výstražné poučení: „Církevní absolutismus jest poduška světského, jeden s druhým stojí, jeden s druhým klesá.“ V této době vydal Havlíček také knižně soubor svých zásadních článků z Národních novin (*Duch Národních novin*, 1851).

Ač bylo stále méně naděje na změnu politických poměrů v dohledné době, považoval Havlíček za svou povinnost hájit dále národní práva a demokratické ideje. Myšlenka austroslavismu byla nyní vtělena v požadavek federalizace, tj. přeměny Rakouska ve společenství rovnoprávných národů, jehož uskutečnění by bylo znamenalo alespoň částečné vítězství demokratických sil. Havlíček ovšem také trpkými zkušenostmi let 1849–1851 postupně vyvrával a v mnohých otázkách se oproti roku 1848 dopracoval stanoviska ideově vyhraněnějšího a objektivně společensky pokrokovějšího.

Dovedl se nyní především jinak podívat na otázky taktiky osvobozenec-kého zápasu. On, který byl tehdy přesvědčen, že politických práv je možno dosáhnout jen „zákonnou cestou“, psal už roku 1849 v Národních novinách: „Proti despotické, zákony samovolně rušící vládě . . . musí být dle každého práva dovoleno též násilí užívat.“ Ve Slovanu o rok později v polemice s Vídeňským deníkem potvrdil, že v tom názoru již setrval. „Zkušenost celé historie nás učí,“ napsal tehdy o samovolné vládě, „že není možno vybojovati na zákonní cestě svobodu, nýbrž jen na revoluční.“

Také otázka národnostního napětí se nyní Havlíčkovi jevila jinak než v době politického varu v roce 1848. Uvědomil si, že vláda záměrně rozněcuje nepřátelství mezi národy říše, aby ho využila k potlačení revoluce, ba i demokratických snah a ve svůj prospěch. Odtud nebylo již daleko k pochopení, že se rakouští Slované musí proti ní spojit se všemi demokratickými silami, nevyjímaje ani Maďary. Z toho vyvodil pak i obecnější závěry o vztahu mezi „svobodou a národností“, totiž mezi demokratickými a národnostními právy: jestliže dříve vždy kladl národnost na první místo, dospěl nyní k přesvědčení o naprosté neodlučitelnosti obou.

Novým rysem v Havlíčkově politickém postoji bylo to, že se již neomezoval jen na otázky národnostní, nýbrž že se jeho zájem přesunoval do oblastí širších a často se dotýkal i problémů sociálních. Z článku *Komunismus* je ovšem patrné, že i nyní odmítal myšlenky utopického socialismu a že tedy nikterak nepřekračoval názorové hranice své třídy. Posunoval však tyto hranice až po nejzazší mez. Obhajoval volební právo i pro nejchudší občany, zastával

se domkářů proti velkým sedlákům a pranýřoval i kořistnictví bohatnoucích kapitalistů. V několika statích Slovana (*Peníze, Vojsko, Proč jsem občanem?*) dovedl dokonce ukázat stát jako nástroj vykořisťování. Za těchto okolností si Havlíček získal plnou morální podporu, důvěru a lásku nejširších vrstev národa, a demokratický dosah jeho projevů ho tehdy zajisté opravňoval k hrdému výroku: „Nechci se chlubit, ale to pravím, že já smýšlím jako český lid a že český lid smýšlí jako já.“ Liberálové se od něho již izolovali, ba přímo mu vytýkali, že v boji proti vládě dosud pokračuje; avšak prostí lidé, řemeslníci, rolníci i dělníci odebírali a četli Slovana, Duch Národních novin i Epištoly kutnohorské a pomáhali je rozšiřovat a chránit před konfiskacemi. Havlíčkovo slovo pronikalo mezi lid, povzbuzovalo a vyjadřovalo víru v lepší budoucnost, takže jeho osobnost nabyla již tenkrát u lidu popularity a obliby až legendární.

Z vědomí, že slouží národu, čerpal také Havlíček sílu k nerovnému zápasu s vládou. Využívaje důmyslně posledních zbytků svobody tisku, vzdoroval celkem jeden a půl roku neustálým konfiskacím, řadě soudních procesů a vyšetřování, úředním výhrůžkám a všemožné perzekuci. Jeho vytrvalost byla tím úctyhodnější, že v boji vlastně zůstával zcela osamocen: radikální demokraté byli umlčeni, liberální politikové, pokud nepřešli do vládních služeb, stáhli se do ústraní. Když byl Havlíček 14. srpna 1851 konečně donucen Slovana zastavit, umklk tedy vskutku jediný hlas, který se v oné době ještě ozýval na obranu národních a demokratických svobod. Sešity Slovana, Epištoly kutnohorské i Duch Národních novin byly však i potom mezi lidem ukrývány, opatrovány a neustále znovu pročitány, a byly mu ještě po dlouhá léta politickou školou i zdrojem posily a národního sebevědomí.

V letech 1845—48 napsal Havlíček jen několik málo epigramů a básní, neboť novinářská práce ho odváděla od literární tvorby v užším slova smyslu. V jeho novinářských statích, v lidovém, živém jazyce, srozumitelném slohu i v uchopení a zpracování námětu se však vždy projevoval nadaný umělec slova, vyzrálý spisovatel. Zejména v polemikách, vynikajících uměním zesměšnit protivníka, se prozrazoval satirik, který se svrchovaným mistrovstvím vládne vtípem a ironií.

Až zase v období Národních novin a Slovana ožila Havlíčkova básnická činnost, když začal skládat aktuální politické popěvky na nápěvy nejznámějších národních písní. Otiskoval je nejprve v *Šotku*, satirické příloze Národních novin, která vycházela od ledna do dubna 1849. Později se šířily ústně i v opisech a ukázaly se jako mocný prostředek stmelující lid v odporu proti reakčním silám. Vznikem první byla *Píseň o tom německém parlamentě*, která vyslovila živelný odpor proti volbám do Frankfurtu. Později Havlíček napadal jednotlivé ministry, kritizoval a zesměšňoval vládu, reagoval na rozeznání sněmu, oktrojování ústavy i vyhlášení stavu obležení (v sérii pěti *Šotkových*

písní), charakterizoval ovzduší houstnoucí reakce (*Fiala, Píseň Čechů 1850*). Neváhal však namířit i do vlastních řad. Jedna z písní lítostným povzdechem doznává: „Škoda je těch časů, když jsme povstali, že jsme my vás neznali!“ Parodii *Kytice* pak pranýřoval všechny, kdož se neostýchali pro vlastní zisk zrazovat národ.

To ovšem neznamená, že Havlíček svými popěvky šířil poráženeckou náladu. Varoval-li před nástupem reakce, dovedl zároveň povzbudit („Ať je tak nebo tak, přec nějak bude, pro těch pár lumpáků národ nezhyne“), podněcoval bojovnou výzvou, v níž jako by ožívala revolučnost jeho mladistvých politických veršů („Čert by to vydržel, zhurta, na ně!“), a uměl vyslovit i pevnou víru v budoucnost národa („Černý mrak nás včera strašil, dnes k spatření není; co ministři nadělali, to si národ změní!“).

Těsné a záměrné sblížení těchto popěvek s melodií lidové písně mělo kladné důsledky i pro uměleckou výstavbu textů: umožňovalo pronikat do zákonitostí rytmu a rýmu lidové poezie, jak o to Havlíček usiloval již v epigramech. Snaha vyjádřit lidový postoj k aktuálním událostem nesla s sebou i prostotu a přiléhavost výrazu, tak příznačnou později pro jeho velké skladby. Politické popěvky nebyly tedy jen něčím na okraji Havlíčkovy básnické tvorby, nýbrž důležitým, byť drobným spojovacím článkem v jejím vývoji.

Brixen a konec Havlíčkova života Velké básnické skladby

Zvláštní shodou okolností se stalo, že jako na počátku vrcholného období Havlíčkovy novinářské činnosti i na jeho závěru stál proces před porotou, tentokrát v Kutné Hoře. Skončil rovněž osvobozením a triumfem nad vládou a lidu ze širokého okolí poskytl příležitost, aby demonstrativně projevil odpor k vládě a oddanost Havlíčkovi. Ten se v té době odstěhoval do Německého Brodu a pomýšlel na založení nové existence, při níž by se mohl nadále věnovat literární práci. Avšak vláda nepřestávala v něm vidět nebezpečného nepřítele a rozhodla se zamezit mu jakoukoli možnost působení na českou veřejnost. V noci na 16. prosince 1851 byl Havlíček ve svém německobrodském bytě zatčen, odvezen do tyrolského městečka Brixenu, kde byl pak déle než tři roky internován.

V Brixenu, kam jej brzy následovaly choť Julie a tříletá dceruška Zdenka, dolehla na Havlíčka těžce odloučenost od domácího života. Využil však období nuceného vyhnanství k intenzivní literární práci a studiu. Překládal, hlavně z Mickiewicze, studoval spisy Börnovy, pomýšlel na sestavení výboru historického čtení pro lid a na sepsání dějin Ruska, k nimž si připravoval bohatá excerpta z ruských letopisců. — Zvláštní význam mělo obnovené

studium české lidové poezie. Havlíček si opět vypisoval „národní epigramy“ — tentokrát z Erbena — a po důkladných rozbořech sestavil také *Úplný přehled rytmičky českých národních písní Erbenovy sbírky*. Jak cílevědomá byla tato práce, o tom svědčí slova v dopise Františku Palackému z roku 1853: „Poněvadž mi jistě ‚dáno v srdce protiv vrahům‘, chci si opatřit studiemi národních písní nový orgán k vyslovení toho . . .“ — Konečně v Brixenu vznikly vedle řady menších básní tři velké satirické skladby, *Tyrolské elegie*, *Král Lávr* a *Křest svatého Vladimíra*, jimiž Havlíčkův básnický vývoj dosáhl vrcholu.

Internace byla vládou zrušena až počátkem roku 1855. Těsně předtím zemřela Havlíčkovi žena, takže po příjezdu do Čech trpěl nejen tím, že doma našel umrtveny téměř všechny projevy národního života a že se mu většina bývalých politických přátel vyhýbala, nýbrž i hořem osobním. V Německém Brodě po překonání nejhorší krize uvažoval o dalších výhledech. Také jeho zdraví však bylo již podlomeno a smrt mu záhy zpřetrhala plány do budoucna. Havlíček zemřel v Praze 29. července 1856. Jeho pohřeb 1. srpna byl podnětem k velké národní protivládní demonstraci — jediné události, která v té době porušila mrtvé ticho bachovského absolutismu.

Velké satirické skladby, které Havlíček napsal v Brixenu, představovaly vlastně jenom jinou formu boje proti dvěma hlavním oporám feudálního řádu — absolutismu a církvi. Zatímco v novinách bojoval rozumovými argumenty, zde mohl použít jako zbraně smíchu, výsměchu, který protivníka nejen odhaluje, ale dává pocítit převahu nad ním. Do těchto tří satir uložil, podobně jako do epigramů, své osobní poznání a zkušenosti, obohacené však a znásobené zkušenostmi prožitými v letech obnovené reakce společně s celým národem. Nešlo mu nyní o to, poučit lid politicky nezkušený a nevědomý, nýbrž daleko spíše vyslovoval mínění a cítění národa, který se už účastnil historického dění a prošel trpkou školou nezdařeného revolučního hnutí.

V Tyrolských elegiích Havlíček básnický vyličil své zatčení a deportaci do Brixenu. Naproti tomu v obou ostatních skladbách uskutečnil některé své starší literární záměry. Za pobytu v Moskvě si zaznamenal v souvislosti se svými plány na satirickou tvorbu: „Sepsati povídku, v níž by se co směšná osoba objevil král . . .“ Irská pohádka o králi s oslíma ušima, kterou četl v Brixenu v podání Moritze Hartmanna, odpovídala na první pohled tomuto dávnému úmyslu a jistě také proto ji v Králi Lávrovi zpracoval. Rovněž látka ke Křtu svatého Vladimíra, legenda z ruských dějin, zaujala ho asi již v Moskvě, a v desátém zpěvu ožila ve změněné podobě myšlenka: „Uvésti bohy všech náboženství: boha katolického, protestantského atd. v rozmluvách mezi sebou satirických.“ Na této básni pracoval Havlíček již před příchodem do Brixenu, zůstala však nedokončena.

Při veškeré odlišnosti, která je dána rozdílností témat i básnického druhu, spojuje všechny tři skladby jediný cíl: satiricky zobrazit reakční společen-

ské síly. Námět Tyrolských elegií, nedávný zážitek autorův, poskytl příležitost napadnout absolutismus rakouský. Pohádkovost příběhu o králi Lávrovi umožnila obecnou kritiku jakékoli samovlády. Ve *Křtu svatého Vladimíra* pak je kriticky zobrazen absolutismus a církev vůbec i rakouský absolutismus a katolická církev zvlášť. Ve všech třech básních je odsouzena libovůle absolutního státu a zároveň vyjádřena bezmocnost jedince vůči jeho násilnostem.

Král Lávra se zdá být na prvý pohled na satiru málo útočným. Je celý nesen lehce ironizujícím tónem a prostoupen jakoby shovívavým, dobromyslným humorem. Pod tímto povrchem je však skryta velmi ostrá kritika. Účelem básně je vysmát se hlouposti všech korunovaných hlav, ale také poukázat na nebezpečnost zřízení, v němž jedinému člověku je dána neomezená moc nad osudy ostatních lidí. Nelitostná krutost, s níž panovník zbavuje života všechny, kdož znají o něm pravdu, je zde nazvána „jedinou slabostí“ starého dobrého krále. Avšak právě klidný, rozmarný tón pohádky i její smírný závěr jsou v účinném ironickém protikladu k vážnosti obsahu a ke kritice panovnické zvůle, jak ji vyjadřuje výkřik Kukulínovy matky: „Pro nic za nic, pro královské vousy | kat člověka bez viny zardousí.“

V *Tyrolských elegiích* je již útok zcela nezastřený. Vyličení básníkovy osobního zážitku, provedené s velkým uměním a působící i svou lidskou stránkou, není zde cílem, nýbrž prostředkem, aby mohlo být vyjádřeno nejhlubší opovržení rakouské vlády. Také zde je dvojí významová rovina, navozující satirický smysl básně, vytvářena pomocí ironie, která však v daných souvislostech nabývá jiného odstínu než v *Králi Lávrovi*, měníc se co chvíli v drásavý sarkasmus. Jeho náznak se po prvé ozve ve scéně náhlého nočního vniknutí policie do Havlíčkova bytu („tu mi dával žandarm u postele šťastné dobrýtro“), pokračuje v Dederově řeči k zatýkanému Havlíčkovi („Od všech z Vídně pozdravení, pan Bach je líbá . . .“) a rozvíjí se v složitou konstrukci ve třetím a čtvrtém zpěvu, které jsou v podstatě ironickou interpretací zatýkácího rozkazu („Bach mi píše jako doktor, | že mi nesvědčí | v Čechách zdraví, že prej potřebuju | změnu povětří.“). Tento ironický výklad také odhaluje pokrytectví oblíbené fráze absolutních vlád, že „otcovsky“ pečují o své poddané (stejně tak v *Králi Lávrovi* rozhořčená otázka staré vdovy: „To jsi otec náš?“). Zatýkácí scéna i popis cesty do Brixenu jsou mimo to neustále zámlinkou k výpadům proti vládě, policii a celému státnímu aparátu, v nichž se posměch střídá s výrazem pohrdání. V tomto smyslu je vyvrcholením básně vyličení příhody v Alpách s výmluvnou pointou čtyřverší: „Svěřiti svůj osud také jednou | koňům splašeným se já mám bát, | občan rakouský? Což se mi může | horšího již stát?“

Ve *Křtu svatého Vladimíra* je účín ironického postoje umocněn celkově travestickým pojetím, které uvolňuje námět od bezprostředně závazného vztahu ke skutečnosti a pomáhá změnit legendu z dávných dob rovněž v sa-

tíru na současné poměry. Travestie nese s sebou možnost groteskní nadsázky a drsného humoru, které jsou využívány k satirickým účelům. Do této skladby Havlíček vložil beze zbytku své názory na vztahy absolutního státu a církve, svou tezi, že „církvní absolutismus je poduškou světského“, a jeho kritika tu dosahuje veliké hloubky a šíře. Mimo to je Křest dílem, v němž se podařilo ideu vyjádřit co nejnázorněji, vytvořit umělecký obraz, v němž všechny složky v dokonalé souhře přispívají ke ztělesnění základní myšlenky.

Námět skladby je vzat z Nestorova letopisu, z vyprávění o tom, jak dal kdysi ruský car Vladimír vhodit do vody sochu pohanského boha Peruna. Havlíček nahradil sochu zlidštěnou postavou Peruna samotného a tím získal základní předpoklad k vyjádření své ideje: Perun zosobňuje pojem boha, na němž je založeno církevní zřízení, Vladimír představu světského vládce. Vzájemný vztah obou hlavních postav, daný tím, že bůh je u cara ve službě, sám o sobě již zobrazuje náboženství jako nástroj světské moci.

Postava Vladimírova je naprostým kontrastem krále Lávry. Skutečnou tvář „starého dobrého krále“ Lávry je nutno hledat za jeho ironicky vykresleným obrazem. Zde však je absolutní vladař předveden ve své odporné podobě přímo a je to podoba satiricky zkarikovaná, v níž všechny nečnosti, omezenost, hrubost, zpupná nadutost a ukrutnost jsou silně zdůrazněny a zbavují panovnícký majestát jakékoli svatozáře a práva na úctu. Rovněž Perun je vytvořen tak, aby pojem boha byl stržen z falešné výše. Obraz chudého deputátů, který je závislý na svém chleboďárci a plahočí se při práci a denních starostech, obdařený řadou lidských slabostí a komických stránek, zcela odporuje představě všemohoucího božství. Naproti tomu je potvrzena skutečná všemohoucnost světského vládce tím, že může uvěznit a dát popravit, zlíbí-li se mu, samotného boha.

Hlavní dějová zápleтка, roztržka mezi carem a bohem, která končí Perunovou popravou, odkrývá vlastní povahu vztahů mezi církví a státem, vyjadřuje, čím církev absolutní moci slouží. Lid ihned odmítá odvádět církvi poplatky, „když prej pánbůh není“, takže její představitelé nemají z čeho žít. Avšak bez pomoci církve, která udržuje lid v nevědomosti, strachu a tím i v poslušnosti, hrouť se i světská vláda. „Někdo musí nad sedláky rachotiti hromem, bez boha neobstojíme, jen jiného honem!“ zapřisahají proto kněží Vladimíra.

Travestický postup, jímž se legenda, nabývající groteskní podoby, přenáší z dávnověku do současného prostředí, dovoluje ve Křtu svatého Vladimíra svérázně sloučit obecnost a jedinečnost, kritiku samé podstaty církevní a světské moci i jejich konkrétních forem a jejich základních vlastností a znaků. Do děje vstupují policajti, vojenský soud a ministerská rada — obrazy státního aparátu soudobého Rakouska, později papež, kardinál a jezuité. I kompozice básně je uzpůsobena tak, aby se všechny tyto skutečnosti mohly stát

předmětem satirických útoků. Jakmile děj dospěje k zápletce, vystupuje stále více do popředí osobnost vypravěče, jeho úvahy a komentáře, a mimo to přibývá motivů, které dávají příležitost k satirickým šlehům na jednotlivé státní i církevní instituce a orgány. Zejména policie a soudnictví jsou představeny tak, aby bylo patrné, že v absolutním státě jsou tato zřízení výsměchem všemu právu a spravedlnosti.

V situaci, která vznikla po vypsání konkursu na místo nového boha, je církev usvědčena z toho, že za tzv. duchovními zájmy vždy ukrývá zájmy kořistnické a mocenské. Mezi zástupci jednotlivých náboženství, kteří se snaží uchvátit pro sebe výhodné místo, ukazuje se jako nejvýbojnější církev katolická: pohotově vypravuje do Ruska svůj předvoj — jezuity, jejichž celé pokrytectví je odhaleno v Jezovitském marši.

Nečekané odhalení toho, co je skryto za vnějšími jevy, bezohledné obnažení pravé tváře skutečnosti, proti níž bojuje, stržení masky je vůbec základním principem Havlíčkovy kritiky satirou. Byl to princip zvlášť účinný v situaci, kdy kritizované síly byly dosud u moci a ne každý byl schopen je prohlédnout. Tak je ve všech třech skladbách ukázána nicota a podvod královských trůnů, utlačovatelský a vykořisťovatelský charakter církve i státu, odpuzující tvář hodnostářů církevních i světských. Jezovitský marš ve Křtu svatého Vladimíra je právě mistrovskou ukázkou takového způsobu kritiky a názorným příkladem toho, jak k vyjádření myšlenky slouží i tzv. formální složky díla. Strídá se tu pravidelně latinský verš liturgický, nesený výraznou intonací katolických modliteb a navozující tak dojem něčeho posvátného, s veršem českým, který prozrazuje pravé smýšlení jezuitů, jejich nenávisť ke všemu pokrokovému a dravý spěch, aby si zajistili v novém působišti moc i zdroje příjmů. Za jejich pokorným „Sanctus, sanctus, sanctus“ se skrývá „všem novotářům pardus!“ atd. Takto se tváří a taková ve skutečnosti jsou — je řečeno zvukovým a významovým kontrastem latinského a českého textu. Jezovitský marš je zároveň dokladem, k jak velké účinnosti dovedl Havlíček ve svých skladbách metodu narážky a „nepřímého vyjádření“, které je často rozvedeno v celé řetězce náповedí (v VII. zpěvu Tyrolských elegií), nebo vytváří složité významové komplexy (v Tyrolských elegiích příhoda se psem, Vojenský soud ve Křtu svatého Vladimíra aj.).

Výsledky dlouholetého studia národních písní se projevily ve všech třech satirách bohatě. Ovzduší lidové slovesné tvorby, které zvyšuje srozumitelnost díla a přibližuje je vnímání lidového čtenáře, patří k jejich nejnápadnějším znakům. Havlíček ho dosahuje užitím některých charakteristických prvků, postupů a prostředků: vstupními přírodními motivy („Věje vítr černo-morský, travou v stěpi klátí“), ustálenými obraty lidových vypravěčů („Byl jest jednou jeden starý dobrý král“), projevem důvěrného vztahu k věcem a přírodním jevům („Ten borovský kostelíček“, „Sviť, měsíčku, polchoučku“),

baladickým rázem dialogu (v Králi Lávrovi), rytmem i rýmem (časté asonance), prostředky kompozičními (paralelismus) atd. Navození tohoto ovzduší je vždy podřízeno základnímu uměleckému záměru a přispívá specifickým způsobem k účinnějšímu vyjádření myšlenky. Tak např. není bez významu, že králi Lávrovi napraví domluvou hlavu právě „stará vdova“, postava lidových pohádek, v níž se odráží těžký životní úděl vykořisťovaných vrstev. Ve Křtu svátého Vladimíra má pro výstavbu básně přímo základní význam zlidštění Peruna — postup obvyklý rovněž v pohádkách, kde se totéž děje s nadpřirozenými bytostmi. Jarmareční písně (zpěv IV) je tu využito k ironickému mravnímu naučení o vztahu vládců a poddaných. Jestliže v Tyrolských elegiích připodobňuje autor v rozmluvě s měsíčkem sám sebe lyrickému hrdinovi národních písní, tedy jen proto, aby podtrhl protiklad mezi touto poetickou scénou a tragickou situací vyhnance.

Pro navození ovzduší lidové tvorby je zvláště důležité sblížení Havlíčkova verše s rytmem národních písní. Pro Křest svátého Vladimíra převzal Havlíček „kolomyjkové“ schéma ukrajinské poezie, v Tyrolských elegiích užil jedné z nejběžnějších forem písní českých. Uplatňují se tu také jeho zkušenosti z tvorby epigramatické. Krátké strofy uzavírají v sobě jednoduchou větu nebo nesložitě souvětí a poměrně snadno se stávají samostatným celkem, v němž je poslední verš naléhavou pointou. Na konce sudých veršů Havlíček vůbec rád umísťuje slova významově nejzávažnější. Přerývaný rým, který dělí strofu na dvě části jako epigram, vyzvedá zvukově právě tyto verše a jejich výrazné vyznění bývá občas ještě podtrženo nesouladem mezi rytmičkým a slovním přízvukem, charakteristickým pro sylabický verš lidové poezie. — Právě zde, v rytmičném plánu, tkví také jedna z podmínek oné nápadné prostoty Havlíčkova verše, která je jedním z jeho významných přínosů české poezii vůbec: u lidové písně se totiž Havlíček naučil neznásilňovat jazykový materiál, nedopustit přílišné napětí mezi větou a veršem, neporušovat pokud možno přirozený spád věty změnami slovního pořádku.

Ve shodě s touto rytmičnou prostotou je pak i Havlíčkův básnický jazyk a charakter jeho pojmenování. V souvislém textu delší skladby se mohla rozvinout tendence k užití hovorových a lidových prvků, zřetelná už v epigramech a v politických satirách. Celkový hovorový ráz je společným základem jazyka všech tří básní, prvky lidové řeči jsou v každé z nich zastoupeny v takové míře, jak to odpovídá jejímu uměleckému záměru. Svou názorností a konkrétností, schopností vyzdvihnout komické stránky jevů dávají autorovi nejlepší možnost označit věci pravým jménem a tak je pravdivě poznávat i hodnotit. Jinak než s jejich pomocí by stěžil např. mohl být vykreslen karikující portrét „slavného ouřadu“: „pupek kordem pevně obvázaný, zlato na krágle“ nebo zesměšněna postavička panského služebníka: „Dráb stál celý zkoprnělý jako kapr v žitě“. Mimo to slouží lidové jazykové prvky v řeči postav k jejich

charakteristice, a proto také jejich frekvence nápadně stoupá ve Křtu svatého Vladimíra. Aby vyjádřil rozhořčení Perunovo, hrubost carovu nebo cynismus jezuitů, neváhá Havlíček užít ani výrazů drsných, jsou-li přiléhavé a vystihují-li situaci.

Lidovost Havlíčkových satir nespočívá ovšem jen ve využití prostředků lidové poezie a v hovorovém a lidovém jazyce, nýbrž tkví přímo v podstatě vztahu k zobrazované skutečnosti, v tom, že je nazírána ze stanoviska lidu a z hlediska jeho zájmů. Také snaha poznávat skutečnost v její nezkrasované podobě je postojem lidovým, lidový je i výsměch utiskovatelům, který byl často proti nim jedinou obranou.

Na počátku své literární dráhy si Havlíček zaznamenal pozoruhodnou myšlenku: „Časem se satira udělá sama sebou; nejenom básníci, ale i národy dělají satiry: tak satira sama vyrosté.“ Samo jeho básnické dílo potvrdilo výstižnost těchto slov. Vyrůstajíc zprvu z osobních zkušeností, zobecnilo posléze zkušenost českého lidu, vyjádřilo poznání, které síly jsou nepřátelské rozvoji jeho života, a vtělilo toto kritické poznání do uměleckého tvaru, který byl co nejobecněji srozumitelný a i svou formou lidu blízký. Svou tematikou, která čerpala přímo ze současného společenského dění a všímala si jeho aktuálních problémů a otázek, uplatněním rozumového činitele ve významové výstavbě, blízkostí lidové poezii i jazykem se Havlíčkovy verše odlišovaly od veškeré současné básnické tvorby a přispívaly ke zreálnění poezie, které později pokračovalo v díle Nerudově.

Pokud trval bachovský absolutismus, nemohly být Havlíčkovy satirické skladby otištěny a teprve od šedesátých let začínaly být vydávány. Byly však horlivě opisovány (sama Božena Němcová pořídila opis Tyrolských elegií) a záhy rozšířeny natolik, že se staly brzy po svém vzniku nejen součástí literárního povědomí, ale přímo majetkem celého národa.

Havlíčkovy básnické dílo vytvořilo most od poezie předbřeznové k Nerudovi, a to nejen prostotou a lidovostí svého uměleckého výrazu, nejen silou typizovaného vidění podstatných rysů skutečnosti, ale i tím, jak se co nejvíce přiblížilo skutečnému životu a denním zápasům národa. Z těchto vlastností jeho poezie, jakož i z teoretických jeho názorů na literaturu těžily všechny ty směry v literatuře druhé poloviny 19. století a v 20. století, které uvědoměle usilovaly o realistickou metodu uměleckého zobrazování.

Kritické vydání dosud pořízeno nebylo. Po pokuse V. Zeleného (1 svazek 1870) literární dílo ve třech svazcích souborně vydal a studií o Havlíčkově literární činnosti doprovodil L. Quis (Spisy Karla Havlíčka, 1906—1908); politické spisy uspořádal v pěti svazcích Zd. Tobolka (1900—1903). O nové, úplné vydání Havlíčkova díla se pokoušela Studijní společnost Karla Havlíčka Borovského, podařilo se však realizovat jenom edici tří svazků: *Obrazy z Rus*, *Duch Národních novin*, *Epištoly kutnohorské* (Havlíčkův Brod 1948—1949). Tato díla byla i jinak hojně přetiskována. Také básně vycházely v mnoha vydáních nejrozmanitějšího dru-

hu. Významná byla pro svou úplnost *Kniha veršů*, uspořádaná M. Novotným (1934, 1938, 1953). V Národní knihovně připravil kriticky vydání *Básnického díla* (1951) a *Obrazů z Rus* (1953) s hodnotícími doslovy J. Bělič, ve výboru Karel Havlíček Borovský, *O literatuře* (Kritická knihovna 1955) shromáždili J. Bělič a J. Skalička Havlíčkovy literárně kritické projevy všeho druhu. Výbor z novinářských článků vyšel péčí Novinářského studijního ústavu v Praze (Karel Havlíček Borovský politik a novinář, 1956). — Havlíčkovy práce o verši české lidové poezie otiskl 1939 s obšírnou studií B. Indra.

Souborné, ale nikoli úplné vydání *Korespondence Karla Havlíčka Borovského* L. Quise (1903) doplňují edice pozdější: Havlíčkovy synovské listy ze studií M. Novotného (1941), *Korespondence Karla Havlíčka s Fanny Weidenhoffovou* K. Nového (2. vyd. 1939) a *Brixenské listy Karla Havlíčka bratru Františkovi B. Nováka* (1957). — K popularizaci Havlíčkova díla přispívaly knihy dokumentů, obsahující výbory z jeho prací a korespondence, jako např. *Památník Karla Havlíčka* (1921) nebo pozdější *Život s pochodní v ruce* (2. vyd. 1946). — Bibliografii Havlíčkova díla i literatury o něm sestavil K. Nosovský (2. vyd. 1932).

O první životopisnou monografii, k níž hojně čerpal z rukopisného zápiskového materiálu a korespondence, se pokusil V. Zelený (*Osvěta* 1872 a 1873), zůstala však nedokončena. Další monografické práce se zabývaly Havlíčkovou osobností hlavně ve snaze využít jí pro aktuální potřeby politiky české buržoazie: K. Tůma 1888, T. G. Masaryk 1895. Proti Masarykovu spisu byla polemicky zaměřena monografie E. Chalupného, pracující metodou sociologickou (1908, 1929). — Monograficky jsou založeny stati Zd. Tobolky a J. Jakubce v *Literatuře české* 19. století (III, 1, 1906), které se snaží zachytit Havlíčkův tvůrčí a ideový vývoj. — O celkový marxistický výklad Havlíčkovy osobnosti a díla a o zhodnocení jeho významu hlavně jako novináře a politika usiluje monografie B. Stanislava (1954).

Významnou oblast Havlíčkových politických názorů podrobně rozebírá v knize K. Havlíček B. a Slovanstvo J. Bělič (1947). — O Havlíčkově básnickém, zejména epigramatickém díle psal základní materiálové studie J. Jakubec v *Národopisném sborníku československém* 1901 a v *Obzoru literárním a uměleckém* 1900 a 1901, esejisticky, avšak s cennými postřehy o osobnosti Havlíčkových veršů J. Vrchlický v *Učitelském přehledu* 1906. Nově se zabývá epigramatickou tvorbou, hlavně jejím historickým zařazením a uměleckým charakterem, K. Sgallová-Hofbauerová (*Sborník O české satíře*, 1959), počátky Havlíčkovy satiry M. Řepková (*Č. lit.* 1956). O Havlíčkovi a Gogolovi pojednává J. Tábořská ve sborníku *Čtvero setkání s ruským realismem* (1958). K rozboru uměleckého mistrovství Havlíčkova verše ve vztahu k lidové písni přispěl J. Hrabák (*SaS* 1940, viz nyní *Studie o českém verši*, 1959), novinářské próze věnoval po stylistické stránce ojediněle pozornost A. Novák (*NŘ* 1935). Celkový smysl Havlíčkova satirického díla vykládá brožura F. Vodičky Havlíčkův boj veršem a satirou (1952). — Stať J. Horáka v *Národopisném věstníku* 1923 doplňuje edici *Indrovu zprávou o materiálu*, který byl ztracen za okupace. — *Dějinám textu Křtu sv. Vladimíra* věnoval rozměrnou práci H. Omelčenko (1933).

Množství drobné literatury časopisecké a brožurové, která osvětluje Havlíčkův politický a ideový profil nebo má ráz vzpomínkový a životopisný, mělo účel popularizující. *Kronikou Havlíčkova kultu* chtěl být obšírný sborník *Národ o Havlíčkovi*, uspořádaný v jubilejním roce 1936 A. Hajnem.